

жавника. Супериорност Тевтонаца над Словенима или Галима, извесност сукоба различитих култура, дубок антисемитизам, све је то био део менталитета кајзера Вилхелма и његовог најистакнутијег политичког окружења. Сведочења о антијеврејству кајзера и његовог брата Хајнриха од Пруске просто су запањујућа. Не само да су оптуживали Јевреје за пораз у рату и за држање Британије, Француске и Италије већ су захтевали да им буду укинута грађанска права, да буду затворени у гето, лишени јавних функција и права да похађају универзитет, стриктне мере против мешовитих бракова са Јеврејима и „чишћење аријевске расе“. „Будућност Европе је расно питање“, поручивали су. Било је то пре појаве књиге *Моја борба* њиховог каплара Адолфа Хитлера.

Миле БЈЕЛАЈАЦ

Jan Bank, Lieve Gevers. *Churches and Religion in the Second World War*. Bloomsbury Publishing, 2016, 624.

Компаративна истраживања европске религије и црквене историје почела су 2000. године у склопу истраживачког програма “The Impact of Fascist and National Socialist Occupation” (INSFO) који је спонзорисала Европска фондација за науку (ESF) у Стразбуру. Координатори истраживачке групе које се бавила црквама и религијом у окупираној Европи током и након Другог светског рата били су др Јан Банк, професор емеритус холандске историје на Универзитету у Лајдену (Холандија) и др Лив Геверс, професорка емеритус историје цркве и теологије на Католичком универзитету у Лувену (Белгија). Истраживачки програм је трајао до 2004. године. Резултати пројекта су објављени у: *Religion under Siege*, I: The Roman Catholic Church in Occupied Europe (1939–1950); II: Protestant, Orthodox and Muslim communities in occupied Europe (1939–1950), *Annua Nuntia Lovaniensia*, 56, eds L. Gevers, J. Bank, (Leuven: Peeters, 2007).

Након тога, професори Банк и Геверс су приступили раду на компаративној синтези историје цркве и религије у окупираним земљама у Европи током Другог светског рата. Циљ је био да се представи слика делатности хришћанских цркава (католицизам, протестантизам, православље) у различитим земљама западне, северне,

централне и источне Европе под окупацијом нациста или фашиста. Аутори су сматрали да ће европска перспектива допринети бољој представи разлика и сличности у погледу развоја цркава у овим земљама. Коначно, објавили су 2016. монографију, која, како каже у једној од рецензија оксфордски професор савремене историје Мартин Конвеј (Martin Conway), пружа први увид у историју деловања европских хришћанских цркава током Другог светског рата, што је од суштинског значаја не само за разумевање рата него и улоге коју су одиграле цркве у европској историји двадесетог века.

Упркос обиљу историјске литературе о Другом светском рату, предмет религије и цркве у окупираној Европи је био до сада запостављен. Аутори се баве суштинским темама као што су: односи између верских институција и окупационих снага; религијом као кључним фактором за национални идентитет и отпор; теолошким одговорима на фашистичке и национал-социјалистичке идеологије, посебно када је у питању прогон Јевреја; улогом хришћана у Холокаусту и верским животом током рата.

Монографија се састоји од Увода, дванаест поглавља (Црква и држава, Црква и нација после Првог светског рата; Црква и тоталитарна идеологија; Цркве на окупираним територијама – поглавље 3 и 4; Религија у тоталном рату; Цркве између лојалности и отпора; Цркве између принудног рада и отпора; Национал-социјалистичка масовна убиства и цркве – поглавља 8 до 11 са поднасловима: Прогони у нацистичкој Немачкој, Прогони на окупираним територијама, Савезници и вазалне државе нацистичке Немачке, Хришћанска димензија помоћи и уточишта; Црквени великодостојници и екуменизам) и Закључка.

Настала првенствено на основу литературе (приложена библиографија садржи попис од скоро 500 јединица), ова масивна студија пружа слику о томе како су хришћанске цркве у окупираној Европи одговориле „на једну од најбруталнијих епизода у људској историји”. Узимајући то као централно питање, аутори постављају још нека: према вокацији цркве су етичке институције, што би требало да буде круцијално, али да ли су оне током рата успевале да одрже тај морални императив? Какав је био положај хришћанства у оквиру нацистичког поретка? Какав однос су цркве имале према расном питању? Хришћани могу да користе иста доктринарна/етичка учења да подрже секуларне тоталитарне режиме или да мотивишу отпор. Који су религијски аргументи коришћени и на који начин? Аутори наглашавају да су цркве често коришћене као заштитници нације и подршка националном идентитету још пре и током Првог светског рата. Да ли су то-

ком наредног рата платиле цену те идентификације и какав је био однос окупаторских режима према том питању?

Посебна пажња посвећена је делатности Ватикана и Пија XII, ситуацији у СССР-у, Светском савезу цркава, екуменском покрету, појединим личностима које су се истицале у отпору (М. Колбе, Д. Бонхофер), процесу везаном за послератно признање кривице. Значајан простор у књизи добиле су и цркве на територији окупираних Југославије, Римокатоличка црква у НДХ и Српска православна црква. Аутори кажу да су „аутохтоне“ цркве и религије биле фактор који је могао да дâ позитиван допринос ка жељеном миру у позадини, иза фронта, што је било у интересу окупатора, али да су такође могле да буду негативан фактор у смислу отпора. Наводе пример архиепископа атинског Дамаскина који је постао водећа личност покрета отпора а касније, после капитулације окупаторских снага, поверена му је и посредничка улога као привременог председника државе. У окупираној Србији, нацистички режим прекинуо је у самом почетку сваку могућност да патријарх Гаврило Дожић игра било какву сличну улогу тиме што га је одмах интернирао.

Банк и Геверс закључују, између осталог, да је општи тренд био мирење са постојећом ситуацијом, ојачано осећањем личне немоћи према обавезним мерама који су увели окупациони режими. Црквени приоритет је био пре свега да заштити припаднике своје вере. Моралне осуде су биле ретке. Цркве су држале дистанцу делом из страха од одмазде, а делом јер су желеле да држе религију подаље од политичких сукоба. У земљама које су биле савезници нацистичке Немачке било је и гласова отворене подршке унутар цркава. У Румунији, православни патријарх је био неко време премијер. У вазалним државама попут Хрватске и Словачке, католицизам је играо кључну улогу у националној (и фашистичкој) идеологији. У Словачкој је, на пример, свештеник постао први председник.

Аутори кажу да би се, генерално гледано, могло рећи да су цркве у западној Европи имале више успеха у борби за одржавање степена независности током окупације нациста него њихове колеге из централне и источне Европе. Али додају да су централна и источна Европа представљале онај део континента који су нацисти хтели да искористе као простор за немачку колонизацију, регион у коме су третирали словенску популацију са „немилосрдним презиром“. Ипак, и у југоисточној Европи (Грчка и Бугарска), црквене вође су успевале у неким случајевима да остваре знатан степен конкретног утицаја.

Кључно је то да цркве нису пружиле или су пружиле мали отпор према дискриминацији Јевреја у нацистичкој Немачкој, као и да

је гетоизација била праћена сличном тишином. Протести црквених инстанци против депортација у већини случајева су се односили на депортације Јевреја који су били крштени, као и против државних интенција да се разреше мешовити бракови. И поред извесних изузетака, ниједан црквени вођа у Европи није протествовао отворено против прогона Јевреја, а исто је било и са депортацијама Рома.

Мада разоружава својим обимом, ова књига представља избалансиран преглед једне тематске целине европске историје прве половине 20. века. Стручњацима који се већ баве овом проблематиком она пружа широк компаративни увид у бројна питања и проблеме, као и у секундарну литературу. Онима који тек почињу истраживања на сличне теме морала би да буде полазна тачка. Опремљена је картама, одличним избором фотографија и индексом појмова и имена. Превод на енглески језик је урадио Брајан Дојл (Brian Doyle).

Радмила РАДИЋ

Vladimir Geiger, Mario Jareb, Davor Kovačić.
Jadovno i Šaranova jama. Kontroverze i manipulacije.
Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017, 147.

И после више од 70 година Други светски рат узбуркава страсти. До тога посебно долази када се говори о броју жртава који пречесто служи као оружје у политичкој, идеолошкој или националној борби. При том страдална људска бића потпуно падају у други план, постајући тако по други пут жртве – овог пута несавесних историчара, острашћених политичара или бескрупулозних кривотворитеља.

Владимир Гајгер има већ богату библиографију радова о жртвама Другог светског рата и времена непосредно после њега.¹ У почетку се пионирски бавио само жртвама Немаца у Хрватској и Југославији, да би касније посветио пажњу и истраживању других жртава Другог светског рата и првих поратних година. Ову невелику књигу је написао у сарадњи са два друга искусна истраживача: Мариом Јаробом и Давором Ковачићем. Књига је мала обимом и по дужини основног текста, могла је бити и чланак. Међутим, у данашње

1 Библиографија његових радова на ту тему је толика да би потпуни списак књига и чланака које је објавио био много дужи од овог приказа.